

Rasistowski komponent przestępstw islamofobicznych Analiza zrewidowanego zalecenia nr 5 dotyczącego ogólnej polityki Europejskiej Komisji przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji

The racist component of Islamophobic crimes: An examination of the revised General Policy Recommendation No. 5 of the European Commission against Racism and Intolerance

FILIP CIEPŁY*

 <https://orcid.org/0000-0002-1124-7389>

Streszczenie: Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na tendencję przenoszenia przez instytucje europejskie kategorii przestępstw islamofobicznych z normatywnego kontekstu ochrony wolności religijnej, przysługującej wszystkim grupom wyznaniowym, do obszaru zapobiegania i zwalczania rasizmu, gdzie myślą przewodnią jest ochrona mniejszości. Punktem wyjścia podjętych rozważań, a zarazem zasadniczą ilustracją zmiany koncepcji kryminalizacji zachowań islamofobicznych w instytucjach europejskich, jest zrewidowane zalecenie nr 5 dotyczące ogólnej polityki Europejskiej Komisji przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji (ECRI). Artykuł zawiera prezentację pojęcia islamofobii, założeń aksjologicznych i politycznych zalecenia nr 5 oraz typów zachowań kwalifikowanych przez ECRI jako akty nienawiści stanowiące przejawy anty-muzułmańskiego rasizmu, które powinny podlegać penalizacji. Odnosi się też do potencjalnych systemowych skutków implementacji tych zaleceń, zwracając uwagę, że przeakcentowanie polityki antyrasistowskiej wobec potrzeby powszechnej ochrony wolności religijnej może naruszać zasadę równości w prawie w odniesieniu do innych religii, a zwłaszcza chrześcijaństwa, a nawet samą wolność religijną.

Słowa kluczowe: islamofobia; prawo karne; wolność religijna; rasizm; przestępstwa z nienawiści; mowa nienawiści

Abstract: The aim of this paper is to draw attention to the tendency of European institutions to shift the category of Islamophobic crimes from the normative context of the protection of religious freedom, which is vested in all religions, to the area of preventing and combating racism, which is dominated by the idea of the protection of minorities. The revised General Policy Recommendation No. 5 of the European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) represents an important starting point in assessing the change in the model of criminalization of Islamophobic behaviour. The article analyses the concept of Islamophobia, axiological and political assumptions of Recommendation No. 5 and the types of behaviour classified by the ECRI as acts of hatred constituting manifestations of anti-Muslim racism, which should be penalized. The paper also delves into the potential systemic effects of implementing these recommendations, pointing out that an overemphasis on anti-racist policy versus the need for universal protection of religious freedom may violate the principle of equality before the law with regard to other religions, especially Christianity, and even religious freedom itself.

Key words: Islamophobia; criminal law; religious freedom; racism; hate crimes; hate speech

Wprowadzenie

Stosunek liczby muzułmanów do całkowitej liczby ludności świata sukcesywnie wzrasta. W 1950 r. było to 17%, a w 2020 r. – 26%. W Europie w ciągu ostatnich 70 lat odsetek ludności muzułmańskiej wzrósł z 2% do około 6%¹. Prognozy wskazują, że za niecałe 30 lat będzie to 15%². W Unii Europejskiej (UE) muzułmanie są już drugą co do wielkości

* Dr hab., prof. KUL, Katedra Prawa Karnego, Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin, e-mail: filip.cieply@kul.pl.

¹ Kettani 2010, 154.

² Rabiej 2020, 159–160.

grupą religijną, stanowiąc mocno zróżnicowaną zbiorowość osób o różnym pochodzeniu etnicznym, odmiennych językach, tendencjach świeckich i religijnych, tradycjach kulturowych i przekonaniach politycznych³. Coraz bardziej znacząca obecność islamu w Europie wywołuje w przekazie medialnym, emocjach społecznych i dyskusjach politycznych szereg obaw. Fale imigracji muzułmańskiej kojarzy się niekiedy z zagrożeniem terrorystycznym i epidemiologicznym, wzrostem przestępczości i bezrobocia, islamizacją kontynentu⁴. Łatwość indukowania i kanalizowania lęków społecznych, a z drugiej strony brak otwartej i rzetelnej debaty na temat skutków niekontrolowanej migracji, implikuje pojawianie się w państwach europejskich postaw irracjonalnych, które nieraz odbijają się negatywnie na życiu poszczególnych osób i grup przynależących konfesyjnie i kulturowo do szeroko rozumianego świata islamu⁵.

Wychodząc naprzeciw tego rodzaju zjawiskom, Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji (ECRI), będąca niezależnym organem monitoringowym Rady Europy, wydała w 2000 r. zalecenie nr 5 dotyczące ogólnej polityki w sprawie zwalczania nietolerancji i dyskryminacji wobec muzułmanów⁶, zaś 8 grudnia 2021 r. rozszerzone i nieco inaczej zatytułowane zalecenie nr 5 (zrewidowane) dotyczące ogólnej polityki w sprawie zapobiegania i zwalczania anty-muzułmańskiego rasizmu i anty-muzułmańskiej dyskryminacji⁷. Zmiana tytułu, w którym wprowadza się kategorię rasizmu, jak i zwiększenie objętości dokumentu o 30 stron, wskazują na wyostrenie optyki ECRI i zmianę akcentów co do narzędzi politycznych mających zapewnić pokojową koegzystencję pomiędzy różnymi grupami religijnymi, etnicznymi i kulturowymi w Europie. Zalecenia ECRI nie przynależą do katalogu źródeł prawa powszechnie obowiązującego, mają jednak pośredni wpływ na prawo wewnętrzne państw członkowskich Rady Europy. Określają wartości i standardy Rady Europy w zakresie ochrony praw człowieka, równości i niedyskryminacji. Są brane pod uwagę jako inspiracja dla konkretnych zmian legislacyjnych, natomiast w orzecznictwie sądowym określają kierunek wykładni prawa. Są także podstawą raportów ECRI w odniesieniu do poszczególnych państw członkowskich, przez co stanowią instrument wywierania presji politycznej w celu dokonania określonych zmian normatywnych.

W artykule zostały przedstawione, na kanwie przywołanego zalecenia ECRI, proponowane prawnokarne środki zapobiegania i zwalczania islamofobii. Zwrócono również uwagę na utrzymującą się w instytucjach europejskich tendencję do przenoszenia

³ Frańczuk 2014, 112.

⁴ Rabiej 2020, 173–174.

⁵ Amnesty International. 2022. *Regional Overview of Islamophobia in Europe*, 1, <https://www.amnesty.eu/wp-content/uploads/2022/09/PACE-submission-Islamophobia-1-June-2022.pdf> [dostęp: 8.08.2023].

⁶ European Commission against Racism and Intolerance (ECRI), Council of Europe. 2000. ECRI General Policy Recommendation No. 5 on Combating Intolerance and Discrimination against Muslims, adopted on 16 March 2000, Strasbourg 2000, 1–8, https://adssdatabase.ohchr.org/IssueLibrary/ECRI_Recommendation%2005%20on%20combating%20intolerance%20and%20discrimination%20against%20muslims.pdf [dostęp: 15.03.2024]; tłum. na j. polski: Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji, Rada Europy. 2000. Zalecenie nr 5 dotyczące ogólnej polityki ECRI w sprawie zwalczania nietolerancji i dyskryminacji wobec muzułmanów przyjęte 16 marca 2000 r., Strasburg 2000, 1–6, <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/ecri> [dostęp: 19.03.2024], dalej: zalecenie nr 5.

⁷ European Commission against Racism and Intolerance (ECRI), Council of Europe. 2021. ECRI General Policy Recommendation No. 5 (revised) on Preventing and Combating Anti-Muslim Racism and Discrimination, adopted on 8 December 2021, Strasbourg 2022, 1–38, <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-5-revised-on-preventing-and-comb/1680a5db32> [dostęp: 15.03.2024], dalej: zalecenie nr 5 rew.

kategorii przestępstw islamofobicznych z normatywnego kontekstu ochrony wolności religijnej, przysługującej wszystkim bez wyjątku działającym legalnie grupom wyznaniowym, do obszaru zapobiegania i zwalczania rasizmu ukierunkowanego na szczególną ochronę mniejszości. Ponadto omówiono pojęcie islamofobii, założenia aksjologiczne i polityczne zalecenia oraz typy zachowań kwalifikowane przez ECRI jako przejawy antymuzułmańskiego rasizmu, które powinny podlegać penalizacji. Zaakcentowano także możliwe skutki systemowe zarysowanej tendencji w zakresie ochrony wolności religijnej oraz zasady równości w odniesieniu do innych religii, a zwłaszcza chrześcijaństwa, wskazując nowy obszar badawczy.

1. Pojęcie islamofobii

Termin „islamofobia” jest relatywnie nowy. W pracach naukowych i publicystyce pojęcie to było niemal nieobecne do lat 90. ubiegłego wieku, za wyjątkiem debaty francuskiej, w której cechę islamofobii przypisywano tym, którzy w czasach dekolonizacji państw Maghrebu demonizowali religię muzułmańską⁸. Lęk przed islamem w państwach zachodnich wzmógł się po atakach terrorystycznych z 11 września 2001 r. Wszystkich terrorystów islamskich, zewnętrznych i wewnętrznych, zaczęto traktować jako zewnętrzne zagrożenie cywilizacyjne związane z dżihadem i religią muzułmańską, postrzeganą coraz częściej jako totalitarna tradycja religijna, wroga polityce demokratycznej, irracjonalna i stanowiąca zagrożenie ponadnarodowe. Lęk przed islamem wzmocniły kolejne zamachy i doniesienia o łamaniu praw człowieka w państwach muzułmańskich, zbrojenia Iranu, rozruchy na tle etnicznym i religijnym we Francji i Wielkiej Brytanii oraz kryzys uchodźczy⁹.

Islamofobię określa się jako: negatywne nastawienie lub podejmowane akty wrogości wobec poszczególnych muzułmanów lub ogólnie wyznawców islamu; irracjonalny strach lub nienawiść wobec muzułmanów lub islamu, prowadzące do zachowań dyskryminacyjnych; antyislamskie zjadliwe opinie skutkujące upokorzeniem, podżeganiem do nienawiści lub przemocy wobec osoby lub grupy osób z powodu wyznawanej religii muzułmańskiej¹⁰; zróżnicowanie, wykluczenie lub ograniczenie praw muzułmanów lub osób postrzeganych jako muzułmanie, które ma na celu lub skutkuje uchYLENIEM lub ograniczeniem w korzystaniu (na równych prawach) z gwarancji wynikających z generalnie określonych podstawowych wolności w sferach politycznej, gospodarczej, społecznej, kulturalnej lub jakiegokolwiek innej dziedzinie życia publicznego¹¹.

Islamofobię dzieli się na prywatną i instytucjonalną (strukturalną)¹². Islamofobia prywatna utożsamiana jest z lękiem, podejrzliwością i atakami werbalnymi lub fizycznymi podejmowanymi wobec muzułmanów, których autorami są osoby prywatne, organizacje

⁸ Phillips, Jenkins, Frampton 2019, 16.

⁹ Asad 2017, 120; Wolfreys 2018, 2–4.

¹⁰ House of Commons Canada. 2018. *Taking action against systemic racism and religious discrimination including Islamophobia. Report of the Standing Committee on Canadian Heritage*, <https://www.ourcommons.ca/Content/Committee/421/CHPC/Reports/RP9315686/chpcrp10/chpcrp10-e.pdf> [dostęp: 7.08.2023].

¹¹ Phillips, Jenkins, Frampton 2019, 51.

¹² Bayrakli, Hafez (red.) 2020, 8–13.

lub instytucje niepaństwowe. Islamofobia prywatna, mimo że może rodzić się na podglebiu polityki państwa, jest zasadniczo piętnowana jako niemoralna, a także sprzeczna z prawem. Z kolei islamofobia strukturalna to lęk lub podejrzliwość skierowane wobec muzułmanów artykułowane przez instytucje publiczne, a w szczególności instytucje rządowe. Podstawowy przekaz jest związany z postrzeganiem islamu jako zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego i chociaż nie odnosi się bezpośrednio do jakiejkolwiek osoby fizycznej, to jednak w istotny sposób zagraża swobodom obywatelskim muzułmanów w danym państwie¹³. Chodzi o sytuacje, w których organy i instytucje państwowe, w tym media, dają do zrozumienia, że religia muzułmańska w swoim rdzeniu akceptuje przemoc i posługuje się przemocą, muzułmanie nie są w stanie zasymilować się w europejskim, demokratycznym społeczeństwie, to „inni”, „obcy”, którzy nie są i nie mogą być częścią „nas”. Taka narracja ma w tej perspektywie tendencje do przekształcania się w legislację, czynności operacyjno-rozpoznawcze oraz prowokacje służb państwowych¹⁴.

Islamofobię współcześnie łączy się coraz częściej z rasizmem. Przedmiotem społecznego lęku ma być bowiem „tożsamość islamska” nacechowana z gruntu negatywnie, przypisywana wszystkim wyznawcom islamu¹⁵. Stereotypowy i szkodliwy model muzułmiana to figura nielegalnego migranta, islamskiego terrorysty, gwałciiciela o ciemnej karnacji, katalizatora upadającego Zachodu, którego trzeba usunąć w myśl walki o zachowanie tradycji i lepsze jutro¹⁶. Islamofobię zestawia się w tym kontekście z antysemityzmem. Obie postawy mają bazować na tożsamości nie tylko religijnej, ale także rasowej (m.in. rysy twarzy, kolor skóry), kulturowej (tradycyjny, wynikający z religii strój) i społecznej (stereotypowe postrzeżenie w społeczeństwie)¹⁷.

Także w dokumentach instytucji europejskich islamofobię coraz częściej sytuuje się w grupie postaw rasistowskich. Ofiary islamofobii to ofiary rasizmu, definiowane głównie na podstawie koloru skóry, rasy i pochodzenia etnicznego. Ofiarami rasizmu są również Romowie, Sinti, ale także migranci i ich potomkowie, uchodźcy i ich dzieci, azylanci, ludność autochtoniczna, Żydzi, ludzie o pochodzeniu afrykańskim, osoby czarnoskóre. Podkreśla się, że postawa rasizmu łączy się często z dyskryminacją i nienawiścią ze względu na inne kryteria, np. płeć, język, orientację seksualną, wiek, niepełnosprawność. Poza terminem *Islamophobia* można w dokumentach instytucji europejskich odnaleźć podobne neologizmy: *anti-Muslim hatred*, *Romaphobia*, *anti-Gypsyism*, *Afrophobia*, *Afriphobia*, *anti-Black racism*, *anti-Asian racism*. Tworzenie nowej nazwy ma na celu wyostreżenie problemu¹⁸.

Warto zauważyć, że utożsamienie islamofobii z rasizmem może oznaczać wycofanie się z szerszej debaty na temat wartości i potrzeby ochrony wolności religijnej oraz zagrożeń płynących z islamu dla tej wolności, przez skupienie uwagi opinii publicznej na kategoriach powszechnie znanych i szerzej akceptowanych, takich jak walka z rasizmem i dyskryminacją¹⁹. Przedstawienie islamofobii jako odmiany rasizmu ułatwia zatem

¹³ Beydoun 2018, 33–32.

¹⁴ Mahmood 2021, 4–7; Tazamal, Esposito 2021, 37–38.

¹⁵ Bayrakli, Hafez (red.) 2020, 8.

¹⁶ Starnawski 2017, 83; Werbner 2005, 5–6.

¹⁷ Bhatti 2021, 10, 88.

¹⁸ Burgoński 2021, 137–139.

¹⁹ Jones, Unsworth [b.d.], 13–15.

jej pozycjonowanie i operacjonalizację nie w obrębie debaty religijnej i kulturowej, ale w kontekście prostszych ciągów argumentacyjnych związanych z realizacją polityki zwalczania rasizmu, dyskryminacji, mowy nienawiści itp. Do walki z islamofobią nie potrzeba w tym ujęciu szukania pogłębionych uzasadnień polityczno-kulturowych oraz kreowania nowych instrumentów prawnych i proceduralnych – wystarczy zastosować narzędzia antydyskryminacyjne.

2. Przeciwdziałanie islamofobii

Zwraca się uwagę, że zapobieganie i zwalczanie islamofobii na płaszczyźnie politycznej powinno następować przy użyciu różnych środków. Miękkie środki oddziaływania to przede wszystkim działania indywidualne i oddolnie zorganizowane akcje społeczne. Zachęca się w tym kontekście do promowania przesłania jedności, wolności i wzajemnego szacunku, budowania międzykulturowej wspólnoty dobrosąsiedzkiej, zaangażowania w życie lokalnej społeczności muzułmańskiej, ogłaszania deklaracji wartości oraz organizacji marszy przeciwko nienawiści i przemocy, w tym kontrmanifestacji wobec wydarzeń promowanych przez środowiska islamofobiczne, a także edukacji, współpracy z mediami, nacisku na władze lokalne. Z kolei instytucje publiczne powinny kłaść nacisk na leżące w ich gestii środki ochrony prawnej, w tym instrumenty przymusu²⁰.

W instytucjach europejskich, nie negując konieczności zastosowania innych narzędzi, postrzega się prawo jako najważniejszy środek pozwalający przeciwdziałać islamofobii, zwłaszcza w tej odmianie, która przejawia się w intencjonalnych aktach jednostek²¹. Środki właściwe prawu karnemu, ze względu na obowiązywanie zasady *nullum crimen sine lege*, muszą być poprzedzone określeniem przez ustawę katalogu islamofobicznych zachowań podlegających represji karnej. W zwalczaniu i zapobieganiu islamofobii instrumenty należące do prawa karnego mogą być zatem wykorzystane jedynie wówczas, gdy uprzedzenia antyislamskie przeradzają się w konkretne akty wymierzone przeciwko muzułmanom, zdefiniowane uprzednio w ustawie jako przestępstwa z nienawiści.

Generalnie rzecz biorąc, przestępstwa z nienawiści to przestępstwa skierowane przeciwko ludzkości, życiu, zdrowiu, wolności, mieniu, mirowi domowemu i czci, w wyniku których ofiara, pomieszczenie lub przedmiot, na którym dokonuje się przestępstwa, dobierane są ze względu na faktyczne lub domniemane powiązanie, przynależność, członkostwo lub udzielanie wsparcia grupie wyróżnionej na podstawie cech charakterystycznych wspólnych dla jej członków, takich jak faktyczna lub domniemana rasa, narodowość, pochodzenie etniczne, język, kolor skóry, religia, płeć, wiek, niepełnosprawność, orientacja seksualna lub inne analogiczne cechy. Islamofobiczne przestępstwa z nienawiści są dokonywane ze względu na rzeczywistą lub domniemaną przynależność ofiary do religii, tradycji lub kultury muzułmańskiej w oparciu o żywioną wrogość lub antyislamskie uprzedzenia²². W zdecydowanej większości państw europejskich nie wpisano jednak

²⁰ Mahmood 2021, 15; Elsheikh, Sisemore, Lee 2017, 50–52.

²¹ Burgoński 2021, 138–141.

²² Copsey, Dack, Littler, Feldman 2013, 6.

islamofobii jako wyodrębnionej motywacji czy kategorii przestępstw z nienawiści²³. Zwalczając akty islamofobiczne, stosuje się w takim wypadku przepisy ogólne dotyczące zapobiegania i zwalczania ksenofobii, dyskryminacji, mowy nienawiści itd.

Biuro Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka OBWE (Office for Democratic Institutions and Human Rights, ODIHR) do islamofobicznych przestępstw z nienawiści zalicza m.in. ataki na osoby lub groźby ze względu na rzeczywistość lub domniemaną tożsamość muzułmańską czy niszczenie mienia z uwagi na jego związek ze społecznością muzułmańską. Do istoty tych przestępstw należą islamofobiczne uprzedzenia przejawiające się albo w wyborze celu (np. meczetu, należącego do muzułmanów sklepu lub restauracji), albo w antymuzułmańskiej wrogości wyrażanej w trakcie czynu. Biuro wskazuje na szczególne wzorce islamofobicznych ataków na mienie, na przykład dokonywanych w czasie piątkowych modlitw lub islamskich świąt religijnych albo polegających na wykonaniu graffiti lub porzuceniu szczątków świń w obrębie meczetów, centrów kultury islamskiej czy też domów muzułmańskich rodzin. Zwraca uwagę także na ataki na kobiety noszące tradycyjne muzułmańskie chusty, co traktuje się jako przestępstwa z nienawiści popełnione zarówno ze względu na religię, jak i płeć ofiary. Piętnuje się zasadniczo wszelkie czyny, które sieją strach w lokalnej społeczności muzułmańskiej i mają na celu wymuszenie zmiany jej religijnej tożsamości i obyczajów²⁴.

3. Założenia aksjologiczne i polityczne zalecenia nr 5

Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji już w pierwszej wersji zalecenia nr 5 z 2000 r. podkreśla, że chociaż między poszczególnymi państwami członkowskimi Rady Europy istnieją znaczne różnice w zakresie rozwiązań instytucjonalnych regulujących stosunki między organami państwa a religią, to pokojowa koegzystencja religii w pluralistycznym społeczeństwie demokratycznego państwa jest możliwa w oparciu o zasadę poszanowania równości i niedyskryminacji wobec religii, przy jasnym rozdzieleniu prawa państwowego od nakazów religijnych. Komisja przypomina, że judaizm, chrześcijaństwo oraz islam oddziaływały na siebie nawzajem, jak również, że od wieków miały wpływ na cywilizację europejską. Uznaje też pozytywny wkład islamu w nieustanny rozwój społeczeństw europejskich, których islam stał się integralną częścią i wyraża zaniepokojenie przejawami nietolerancji religijnej, zwróconej przeciwko islamowi i społecznościom muzułmańskim, które to przejawy przybierają na sile w państwach, w których religia ta nie jest wyznawana przez większość populacji. Według ECRI islam bywa przedstawiany fałszywie, w oparciu o nieprawdziwe stereotypy, czego celem jest ukazanie go jako zagrożenia. Komisja stwierdza, że należy odrzucić wszelkie deterministyczne poglądy na temat islamu, a zamiast tego uznać wielką wewnętrzną różnorodność, właściwą praktykowaniu tej religii, a także zwalczać uprzedzenia, zachowania dyskryminacyjne, przemoc, prześladowania i ekstremizm religijny.

²³ Bayrakli, Hafez (red.) 2020, 18.

²⁴ OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. [b.d.]. *Anti-Muslim hate crime. OSCE ODIHR hate crime reporting*, 2–3, https://www.osce.org/files/f/documents/1/6/373441_2.pdf [dostęp: 8.08.2023]; Zempi, Charaborti 2014.

Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji zaleciła rządów państw członkowskich Rady Europy, w których osiedliły się społeczności muzułmańskie i w których funkcjonują one jako mniejszości, zapewnienie, by społeczności te nie były poddawane dyskryminacji w związku ze sposobem organizowania i praktykowania ich religii. Rekomenduje również nałożenie, zgodnie z kontekstem krajowym, odpowiednich sankcji w przypadkach dyskryminacji na gruncie religijnym, nie wskazując jednak w pierwszej wersji zalecenia nr 5 (z 2000 r.) konkretnych czynów podlegających penalizacji. Komisja zaleciła także przyjęcie niezbędnych środków w celu pełnego zagwarantowania wolności praktyk religijnych, w tym eliminację przeszkód prawnych lub administracyjnych, które uniemożliwiałyby organizację wystarczająco licznych miejsc kultu religijnego. Zalecono ponadto zbadanie, czy praktykowana jest dyskryminacja religijna w związku z procedurą nadawania obywatelstwa, w dostępie do edukacji, zatrudnienia oraz w miejscu pracy.

W zrewidowanej wersji zalecenia nr 5 z 2021 r. ECRI stwierdza, że w wielu państwach europejskich antymuzułmańska nienawiść i dyskryminacja znacząco się nasiliła. Odrzucając jakiegokolwiek przejawy używania religii do uzasadnienia przemocy i ekstremizmu, uznaje się, że należy zapobiegać fałszywemu oskarżaniu o terroryzm i ekstremizm wspólnot muzułmańskich w całości i wyraźnie odróżniać pojęcia muzułmanina od ekstremisty zakamuflowanego w pozory religijności. Państwa członkowskie powinny zagwarantować, że środki podejmowane w celu zapobiegania i zwalczania terroryzmu nie będą miały negatywnego wpływu na jakąkolwiek grupę etniczną, religijną czy językową. Powinny jednocześnie wspierać integrację nowych członków ich społeczeństw, rozumianą jako proces dwukierunkowy, i zapewnić włączenie ich do zróżnicowanych już populacji danych krajów, zapobiegając reakcjom rasistowskim, dyskryminacyjnym i ksenofobicznym.

Zgodnie z zaleceniem adekwatne środki zwalczania i zapobiegania islamofobii mogą być wypracowane jedynie dzięki wspólnym wysiłkom wszystkich istotnych podmiotów społeczeństwa obywatelskiego, z udziałem przedstawicieli zróżnicowanych grup i społeczności, przywódców religijnych, naukowców, organizacji trzeciego sektora i innych instytucji działających w dziedzinie edukacji, sportu, kultury i polityki. Powinno się to odbywać w atmosferze promowania dialogu i współpracy, tolerancji, poszanowania praw człowieka i pluralizmu. Aktualnie ECRI podkreśla, że skierowane przeciwko wyznawcom islamu akty dyskryminacji, mowa nienawiści i przestępstwa z nienawiści powinny być traktowane jako przejaw rasizmu. Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji wyraża przekonanie, że wysiłki na rzecz zwalczania nienawiści i uprzedzeń wobec muzułmanów powinny obejmować pełne wdrożenie regulacji prawnych ukierunkowanych na zwalczanie rasizmu i dyskryminacji, ze szczególnym naciskiem na implementację norm służących zwalczaniu podżegania do przemocy na tle rasowym oraz dyskryminacji ze względu na rasę.

4. Zalecenia dotyczące środków prawno-karnych

W części III zrewidowanej wersji zalecenia nr 5, w zakresie mającym znaczenie dla prawa karnego, ECRI zaleca wdrożenie regulacji i dobrych praktyk, takich jak m.in. rozwijanie

współpracy pomiędzy przedstawicielami lokalnej społeczności muzułmańskiej a prokuraturą i policją, zapewnienie skutecznej i równej ochrony wolności słowa w zakresie oceny przekonań religijnych, w tym także prawa do krytyki islamu, chyba że krytyczne wypowiedzi nawiązują do przemocy, nienawiści lub kreują negatywne stereotypy lub uprzedzenia wobec muzułmanów. Państwa członkowskie powinny także zapewnić wsparcie ofiarom aktów antymuzułmańskich, w tym pomoc psychologiczną i społeczną, przed, w trakcie i po zakończeniu postępowania karnego, jak również pomoc prawną, w tym dostęp do informacji o możliwości uzyskania rekompensaty i zadośćuczynienia na drodze cywilnej, administracyjnej i karnej. Należy ponadto unikać nadmiernego przesłuchiwanie ofiar i korzystać z dostępnych technologii i narzędzi, aby chronić je przed ponowną wiktyimizacją.

Zrewidowana wersja zalecenia nr 5 zawiera nieobecny wcześniej rozdział dedykowany bezpośrednio i wyłącznie instrumentom z obszaru prawa karnego. Jest to rozdział D w części III dokumentu (cz. III, pkt 49–60 zalecenia nr 5 rew.) – Prosecution/Law Enforcement (Oskarżenie/Organy ścigania). Został on w dużej mierze przygotowany według modelu wykorzystanego w zaleceniu nr 9 dotyczącym ogólnej polityki ECRI w sprawie zapobiegania antysemityzmowi i walki z antysemityzmem²⁵. Zgodnie z treścią początkowych zaleceń rozdziału D państwa członkowskie Rady Europy powinny przede wszystkim zapewnić, aby ustawodawstwo umożliwiała organom ścigania i prokuraturze skuteczne zwalczanie antymuzułmańskiego rasizmu, biorąc pod uwagę zalecenia ECRI zawarte w zaleceniu nr 7 dotyczącym ogólnej polityki ECRI w sprawie prawodawstwa krajowego dotyczącego zwalczania rasizmu i dyskryminacji rasowej²⁶ (pkt 49 zalecenia nr 5 rew.). Powinny także zapewnić, aby prawo krajowe przewidywało, że w przypadku wszystkich przestępstw motywacja rasistowska, w tym motywacja antymuzułmańska, stanowi okoliczność obciążającą (pkt 50 zalecenia nr 5 rew.).

Jeśli chodzi o zakres kryminalizacji zachowań islamofobicznych, to zgodnie z pkt 51 zalecenia nr 5 rew. państwa członkowskie powinny zapewnić, by krajowe prawo karne objęło antymuzułmańskie uprzedzenia, penalizując następujące zachowania antymuzułmańskie, jeśli zostały popełnione umyślnie: a) publiczne podżeganie do dyskryminacji, przemocy lub nienawiści wobec osoby lub grupy osób ze względu na bycie muzułmaninem lub bycie postrzeganym jako muzułmanin; b) stosowanie przemocy wobec innej osoby lub niszczenie jej własności ze względu na bycie muzułmaninem lub bycie postrzeganym jako muzułmanin; c) utworzenie grupy lub przewodzenie grupie, która postawiła sobie za cel propagowanie lub podżeganie do dyskryminacji, przemocy lub nienawiści, czy stosowanie przemocy wobec innej osoby lub niszczenie jej własności ze względu

²⁵ European Commission against Racism and Intolerance (ECRI), Council of Europe. 2021. ECRI General Policy Recommendation No. 9 (Revised) on preventing and combating Antisemitism, adopted on 1 July 2021, Strasbourg 2021, 1–24, <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-9-revised-on-preventing-and-comb/1680a5db33> [dostęp: 15.03.2024]; tłum. na j. polski: Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji, Rada Europy. 2021. Zalecenie nr 9 dotyczące ogólnej polityki ECRI (zrewidowane) w sprawie zapobiegania antysemityzmowi i walki z antysemityzmem, zrewidowane w dniu 1 lipca 2021 r., Strasbourg 2021, 1–24, <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-9-revised-on-preventing-and-comb/1680a97182> [dostęp: 15.03.2024], dalej: zalecenie nr 9.

²⁶ Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji. 2002. Zalecenie nr 7 dotyczące ogólnej polityki ECRI w sprawie prawodawstwa krajowego dotyczącego zwalczania rasizmu i dyskryminacji rasowej, przyjęte 13 grudnia 2002 i zmienione 7 grudnia 2017 r., 1–23, <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-7-revised-on-national-legislatio/16808b5ab5> [dostęp: 15.03.2024].

na bycie muzułmaninem lub bycie postrzeganym jako muzułmanin; d) przynależność do grupy lub organizacji, która stawia sobie cele, o których mowa w punkcie (c) powyżej; e) udział w ataku grupowym na część ludności, poszczególnych obywateli lub ich mienie ze względu na bycie muzułmaninem lub bycie postrzeganym jako muzułmanin; f) publiczne znieważanie i zniesławianie osoby lub grupy osób ze względu na bycie muzułmaninem lub bycie postrzeganym jako muzułmanin; g) groźby wobec osoby lub grupy osób ze względu na bycie muzułmaninem lub bycie postrzeganym jako muzułmanin; h) publiczne wyrażanie, w celu rasistowskim, ideologii, która deprecjonuje lub oczernia, lub która podżega do nienawiści wobec grupy osób ze względu na bycie muzułmaninem lub bycie postrzeganym jako muzułmanin; i) publiczne negowanie, zniekształcanie, trywializowanie, usprawiedliwianie lub przebaczenie, w celu rasistowskim, zbrodni ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości lub zbrodni wojennych popełnionych przeciwko osobom ze względu na bycie muzułmanami lub bycie postrzeganym jako muzułmanin; j) publiczne rozpowszechnianie lub publiczna dystrybucja albo wytwarzanie lub przechowywanie w celu publicznego rozpowszechniania lub publicznej dystrybucji, w celu rasistowskim, materiałów pisemnych, obrazkowych lub innych zawierających przejawy zachowań określonych w punktach (a), (f), (g), (h) oraz (i) powyżej; k) zbezczeszczenie, zniszczenie lub uszkodzenie w celu rasistowskim meczetu, domu modlitwy lub innych instytucji społeczności muzułmańskiej, takich jak szkoły, centra kultury, cmentarzy lub ich symboli; l) utrudnianie przemocą lub groźbą swobodnego praktykowania wyznania przez muzułmanów lub wykonywania ich obrzędów i nabożeństw religijnych, które nie naruszają prawa państwa, porządku publicznego i moralności.

Państwa członkowskie powinny także zagwarantować, żeby przestępstwa antymuzułmańskie popełniane w Internecie były karane tak samo, jak przestępstwa popełniane poza Internetem i były odpowiednio zwalczane za pomocą skutecznego ścigania i innych środków. Nielegalna antymuzułmańska mowa nienawiści powinna być niezwłocznie i konsekwentnie usuwana przez dostawców usług internetowych, zgodnie z odpowiednimi ramami prawnymi i pozaprawnymi (pkt 52 zalecenia nr 5 rew.). Inne wynikające z zalecenia powinności państw związane z obszarem prawa karnego to: podjęcie odpowiednich środków w celu zapewnienia skutecznego wdrożenia przepisów mających na celu zapobieganie antymuzułmańskiemu rasizmowi i karanie go (pkt 55 zalecenia nr 5 rew.); wdrożenie zaleceń w zakresie szkoleń dla policjantów, prokuratorów i sądownictwa (pkt 56 zalecenia nr 5 rew.); wdrożenie zaleceń dotyczących praw ofiar i unikania wtórnej wiktymizacji (pkt 57 zalecenia nr 5 rew.); promowanie skutecznego udziału ofiar czynów antymuzułmańskich w postępowaniu cywilnym, administracyjnym lub karnym, zgodnie z odpowiednimi procedurami krajowymi (pkt 58 zalecenia nr 5 rew.); zapewnienie wyznaczenia przez policję i prokuraturę osób do kontaktu dla grup szczególnie narażonych, będących celem mowy nienawiści i przestępstw z nienawiści, w tym antymuzułmańskich (osoby te powinny ponadto przechodzić ustawiczne szkolenie w zakresie prowadzenia dochodzeń w sprawie mowy nienawiści i przestępstw z nienawiści oraz nawiązać i utrzymywać regularny dialog z tymi grupami w celu zapewnienia odpowiedniego zgłaszania, prowadzenia dochodzeń w sprawie mowy nienawiści i przestępstw z nienawiści oraz ich ścigania; pkt 59 zalecenia nr 5 rew.); zapewnienie dokładnego badania przez policję

i prokuraturę wszystkich przypadków domniemanych antymuzułmańskich przestępstw z nienawiści i mowy nienawiści oraz zapewnienie, że możliwość zaistnienia dyskryminacyjnego motywu przestępstwa jest konsekwentnie brana pod uwagę w raportach policyjnych i dochodzeniach, a także we wszelkich dalszych etapach postępowania sądowego (pkt 60 zalecenia nr 5 rew.).

W zrewidowanym zaleceniu nr 5 w zakresie instrumentów prawa karnego zwalczanie rasizmu określono jako podstawę większości regulacji. Organy ścigania mają skutecznie zwalczać antymuzułmański rasizm. Motywacja rasistowska powinna stanowić okoliczność obciążającą przy wymierzaniu kary, a niekiedy być elementem struktury przestępstwa. Cel rasistowski, jako znamię określające stronę podmiotową przestępstwa, zaleca się uznać w przypadku kryminalizacji negowania ludobójstwa, zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości popełnionych przeciwko muzułmanom, rozpowszechniania materiałów stanowiących antymuzułmańską mowę nienawiści czy też zbezczeszczenia meczetu, domu modlitwy lub innych instytucji społeczności muzułmańskiej. W zaleceniu tym nie ma natomiast istotnych odniesień do instrumentów sprawiedliwości naprawczej, chociaż w literaturze przedmiotu wskazuje się, że konferencje sprawiedliwości naprawczej, postępowanie mediacyjne czy inne metody pozasądowego rozstrzygania sporów powinny być promowane i wykorzystywane w sprawach o zachowania islamofobiczne, zwłaszcza że ofiarą tego typu aktów najczęściej nie jest tylko jednostka, ale także cała lokalna społeczność etniczna czy wyznaniowa²⁷.

Wnioski

Struktura religijna, etniczna i kulturowa Europy ulega istotnym zmianom. W tym kontekście wysiłki podejmowane przez państwa, organizacje i instytucje europejskie na rzecz przeciwdziałania i zwalczania islamofobii wydają się być uzasadnione. Papież Franciszek podkreśla, że „[...] wobec budzących obawy epizodów uciekającego się do przemocy fundamentalizmu, serdeczne uczucie wobec autentycznych wierzących islamskich powinno prowadzić nas do unikania wrogich uogólnień”²⁸. Według papieża, aby osiągnąć wzajemny szacunek w stosunkach międzyreligijnych, zwłaszcza między chrześcijanami i muzułmanami, trzeba szanować drugą religię, jej nauczanie, symbole i wartości²⁹. Potrzebna jest jednocześnie rzetelna i obiektywna debata na temat rzeczywistych wyzwań i zagrożeń płynących ze zmiany struktury etnicznej, religijnej i kulturowej społeczności państw europejskich. Kwestia ta nie powinna być ani przemilczana, ani ideologizowana, ani politycznie instrumentalizowana. Wymaga gruntownej analizy, zgodnych z prawem i etycznych decyzji legislacyjnych opartych na konsensusie politycznym oraz długofalowych i ponadpartyjnych działań administracyjnych.

²⁷ Bishop i in. 2021, 5–19; Ministère de la Justice [2023], 76–84.

²⁸ Papież Franciszek. 2013. *Adhortacja apostolska „Evangelii Gaudium”* [24.11.2013], nr 253, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i/adhortacje/evangelii_24112013 [dostęp: 23.08.2023].

²⁹ Papież Franciszek. 2013. *Papieskie życzenia dla muzułmanów na zakończenie ramadanu*, niedziela.pl, 2.08.2013, www.niedziela.pl/artykul/5718/Papieskie-zyczenia-dla-musulmanow-na/ [dostęp: 23.08.2023].

W celu przeciwdziałania islamofobii zaleca się stosowanie szerokiej palety instrumentów społecznych i politycznych, w tym także właściwych dziedzinie prawa karnego. Instrumenty prawnokarne zalecane przez ECRI w zrewidowanym zaleceniu nr 5 w sprawie zwalczania nietolerancji i dyskryminacji wobec muzułmanów stanowią w zasadniczej mierze analogiczne rozwiązania do przyjętych wcześniej w zaleceniu nr 9 dotyczącym zapobiegania antysemityzmowi i walki z antysemityzmem. Przygotowanie odrębnego dokumentu poświęconego ochronie muzułmanów nie budzi zasadniczych wątpliwości, ale rodzi pytania o zasadność unormowań kazuistycznych³⁰. Jeśli poszczególne dokumenty ECRI zostały dedykowane wyznawcom judaizmu i islamu, w zrewidowanych wersjach wiążąc rdzeniowo antysemityzm i islamofobię z motywacją rasistowską, to pojawia się pytanie, czy na kanwie zasady równości wobec prawa i bezstronności państwa oraz instytucji europejskich w sprawach religii jest możliwe i zasadne wydanie odrębnych, analogicznych dokumentów antyrasistowskich w odniesieniu do innych religii, na czele z chrześcijaństwem jako jedną z trzech wielką religią monoteistyczną.

Na potrzebę ochrony wyznawców Chrystusa przed prześladowaniem w Europie zwraca przeciw uwagę Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (Organization for Security and Co-operation in Europe), która opisuje przykłady przestępstw chrystianofobicznych, takich jak malowanie symboli satanistycznych na obiektach kultu, profanacje kościołów, cmentarzy, obrazów i figur sakralnych, pomników, hostii konsekrowanych, ataki fizyczne lub werbalne na osoby duchowne, chrześcijańskich ewangelizatorów i konwertytów³¹. Wobec lokowania ochrony prześladowanych przedstawicieli poszczególnych religii w obszarze walki z rasizmem, mogą pojawić się jednak głosy, że chrześcijanie w Europie nie wymagają równej ochrony co muzułmanie i żydzi, ponieważ ataki na nich nie mają motywacji rasistowskiej, a może niekiedy nawet antyrasistowską. Mogą pojawić się zatem tendencje przeciwne zagwarantowaniu analogicznej ochrony przed chrystianofobią, jak przed antysemityzmem i islamofobią, ze względu na historyczną dominację chrześcijaństwa w Europie. Przykładowo, jeżeli w omawianym dokumencie ECRI (w pkt 51 lit. k zalecenia nr 5 rew.) zaleca się penalizację zbezczeszczenia, zniszczenia lub uszkodzenia w celu rasistowskim [podkreślenie – F.C.] meczetu, domu modlitwy lub innych instytucji społeczności muzułmańskiej, takich jak szkoły, centra kultury, cmentarze, lub ich symboli, to finalnie mogą pojawić się głosy i regulacje skutkujące tym, że zbezczeszczenie, zniszczenie lub uszkodzenie kościoła katolickiego, chrześcijańskiego domu modlitwy lub innych instytucji chrześcijańskich nie będzie podlegać odpowiedzialności karnej ze względu na brak możliwości przypisania motywacji rasistowskiej ze względu na historycznie dominującą pozycję chrześcijaństwa w Europie. Oby system prawny nie wyewoluował w tym kierunku, że przykładowo wykonanie obraźliwego graffiti na meczecie lub synagodze będzie stanowić przestępstwo, bo taki akt ma charakter rasistowski, natomiast wykonanie obraźliwego graffiti na ścianie chrześcijańskiego miejsca kultu nie będzie traktowane jako przestępne, bo nie jest rasistowskie. W przypadku kryminalizacji czynów przeciwko wolności sumienia i wyznania przeakcentowanie

³⁰ Na temat kazuistyki w kryminalizacji mowy nienawiści zob. Ciepły 2019, 431–435.

³¹ OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. [b.d.]. *Anti-Christian hate crime. OSCE ODIHR hate crime reporting*, 2–3, https://www.osce.org/files/f/documents/4/a/389468_3.pdf [dostęp: 24.08.2023].

polityki antyrasistowskiej wobec potrzeby powszechnej ochrony wolności religijnej może naruszać zasadę równości w prawie oraz samą wolność religijną w jej istocie, co wymaga jednak dalszych badań w tym zakresie.

Bibliografia

- Asad, Talal. 2017. „Terroryzm”. *Praktyka Teoretyczna* 26(4): 118–151. <https://doi.org/10.14746/prt.2017.4.5>.
- Bayrakli, Enes, Farid Hafez (red.). 2020. *European Islamophobia Report 2019*. Istanbul: SETA. Foundation for Political, Economic and Social Research, https://www.oic-oci.org/upload/islamophobia/2019/SETA_European_Islamophobia_Report_2019.pdf [dostęp: 7.08.2023].
- Beydoun, Khaled A. 2018. „Islamophobia: Toward a legal definition and framework”. W: *Countering the Islamophobia industry: Toward more effective strategies*, 28–39. Atlanta, GA: The Carter Center, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/conflict_resolution/countering-isis/cr-countering-the-islamophobia-industry.pdf [dostęp: 19.03.2024].
- Bhatti, Tabettha. 2021. *Defining Islamophobia: A contemporary understanding of how expressions of Muslimness are targeted*. London: Muslim Council of Britain, https://mcb.org.uk/wp-content/uploads/2022/11/FULL-SPREAD-IslamophobiaReport_020321_compressed.pdf [dostęp: 10.08.2023].
- Bishop, Tyler i in. 2021. *Exploring alternative approaches to hate crimes*. [Stanford–New York]: Stanford Law School Law and Policy Lab, Brennan Center for Justice New York University School of Law, https://law.stanford.edu/wp-content/uploads/2021/06/Alternative-to-Hate-Crimes-Report_v09-final.pdf [dostęp: 5.08.2023].
- Burgoński, Piotr. 2021. „Zmiany w polityce antyrasistowskiej Unii Europejskiej w latach 2000–2020”. *Rocznik Integracji Europejskiej* 15: 135–153. <https://doi.org/10.14746/rie.2021.15.9>.
- Cieply, Filip. 2019. „Penalizacja mowy nienawiści – kontekst polityczny i normatywny”. W: *Wolność słowa. Współczesne wyzwania w perspektywie prawnoporównawczej*, red. Grzegorz Blicharz, Maciej Delijewski, 391–445. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości.
- Copsey, Nigel, Janet Dack, Mark Littler, Matthew Feldman. 2013. *Anti-Muslim hate crime and the far right*. [Middlesbrough]: The Centre for Fascist, Anti-Fascist and Post-Fascist Studies at Teesside University, <https://tellmamauk.org/wp-content/uploads/2013/07/antimuslim2.pdf> [dostęp: 7.08.2023].
- Elsheikh, Elsadig, Basima Sisemore, Natalia Ramirez Lee. 2017. *Legalizing Othering: The United States of Islamophobia. Research Report*. [Berkeley]: Haas Institute UC Berkeley, https://belonging.berkeley.edu/sites/default/files/haas_institute_legalizing_othering_the_united_states_of_islamophobia.pdf [dostęp: 7.08.2023].
- Frańczuk, Magdalena. 2014. „Koncepcja regulacji sharia zones w wybranych krajach Unii Europejskiej”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie* 7(931): 111–124.
- Jones, Stephen H., Amy Unsworth. [b.d.]. *The dinner table prejudice: Islamophobia in contemporary Britain*. [Birmingham]: University of Birmingham, <https://www.birmingham.ac.uk/documents/college-artslaw/ptr/90172-univ73-islamophobia-in-the-uk-report-final.pdf> [dostęp: 7.08.2023].
- Kettani, Houssain. 2010. „Muslim population in Europe: 1950–2020”. *International Journal of Environmental Science and Development* 1(2): 154–164.

- Mahmood, Azka. 2021. *Countering and dismantling Islamophobia: A comprehensive guide for individuals and organizations*. [Washington, D.C.–Dearborn, MI]: Institute for Social Policy and Understanding, https://www.ispu.org/wp-content/uploads/2021/04/ISPU_RapidResponse-Report-5.pdf?x46312 [dostęp: 7.08.2023].
- Ministère de la Justice. [2023]. *Preventing Racism and Intolerance. Handbook of Practices to Better Fight Against Racism and Intolerance*, https://www.gouvernement.fr/sites/default/files/contenu/piece-jointe/2019/03/handbook_of_practices_print_appendix-compressed.pdf [dostęp: 7.08.2023].
- Phillips, Trevor, John Jenkins, Martyn Frampton. 2019. *On Islamophobia: The problem of definition*. London: Policy Exchange, <https://policyexchange.org.uk/wp-content/uploads/2019/05/On-Islamophobia.pdf> [dostęp: 8.08.2023].
- Rabiej, Stanisław Jan. 2020. „Islam w Europie – między zagrożeniem a integracją”. *Studia Nauk Teologicznych PAN* 15: 159–177. <https://doi.org/10.31743/snt.8836>.
- Starnawski, Marcin. 2017. „Populizm antyislamski a socjalizacja polityczna w kontekście polskim”. *Praktyka Teoretyczna* 26(4): 62–92. <https://doi.org/10.14746/prt.2017.4.3>.
- Tazamal, Mobashra, John L. Esposito. 2021. „The Islamophobia industry: How the post-9/11 environment cultivated a network of forces that feed, sustain, and capitalize off anti-Muslim bigotry”. W: *The terror trap: The impact of the war on terror on Muslim communities since 9/11*, 37–48. The Coalition for Civil Freedoms, The Bridge Initiative, CAGE, the Center for Islam and Global Affairs, the Muslim Justice League, ICNA Council for Social Justice, and United Voices for America, <https://bridge.georgetown.edu/wp-content/uploads/2021/10/THE-TERROR-TRAP-FINAL.pdf> [dostęp: 9.08.2023].
- Werbner, Pnina. 2005. „Islamophobia: Incitement to religious hatred – legislating for a new fear?”. *Anthropology Today* 21(1): 5–9.
- Wolfreys, Jim. 2018. *Republic of Islamophobia: The rise of respectable racism in France*. Oxford: Oxford University Press.
- Zempi, Irene, Neil Chakraborti. 2014. *Islamophobia, victimisation and the veil*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

